

वीरव्रत प्रयोग दुसरा: प्रास्ताविक

युवकांना वेगवेगळ्या प्रकारे घडण्यामध्ये ज्या अडचणी येतात त्यातली मुख्य अडचण म्हणजे ठरवले ते करायचे ह्यासाठी आळस/निरुत्साह किंवा क्षमताच नसणे. आपण काहीतरी करू शकतो असे अनेकांना वाटत असते, काहीतरी करण्याची इच्छा खूप असते मात्र ते आपण करू शकतो असा आत्मविश्वास युवकांकडे नसतो. युवकांकडे स्वतःची स्वतः शिकण्याची क्षमता, आपण अभ्यास अभ्यास कसा करतो आणि आपल्याकडून काय होऊ शकतं ह्याबद्दल थोडीतरी समज तयार झालेली असते; त्यामुळे साधारण ज्या युवकांचा क्षेत्र आणि त्यात काय शिकायचं व काम करायचं हा विचार झालेला आहे, आत्मविश्वास नाही अशांनी वीरव्रत घ्यावं अशी प्रबोधिनीतली कल्पना आहे.

या कल्पनेचा प्रबोधिनीच्या संचालकांच्या एका भाषणात सविस्तर उल्लेख आहे. पूर्वी प्रबोधिनीच्या युवती विभागात एकदा यावर काम झाले होते. २०२२ साली या वीरव्रताचा एक प्रयोग युवकांसाठी झाला. त्या प्रयोगात इतरांचे नेतृत्व करणारे (१८ जण) आणि नव्यानेच कामाला लागलेले, नवीनच प्रबोधिनीच्या संपर्कात आलेले (३७ जण) असा सुमारे ५५ जणांनी हा संस्कार करून घेतला. प्रत्येकाने 'माझे कर्तृत्व वाढायला कोणत्या गुणांना चालना दिली पाहिजे' ह्याचा विचार केलेला होता.

❖ वीरव्रत म्हणजे कर्तृत्व शक्तीचे स्वावलंबन

वीरव्रताबद्दल एका वाक्यात वर्णन करायचं झालं तर 'कर्तृत्व शक्तीचे स्वावलंबन' असे करता येईल. 'मला स्वतःला मी कामाला लावू शकतो, दुसऱ्यांनी कोणी मला कामाला लावायची गरज आहेच असे नाही.' असे स्वतःबाबतीत ज्यांना खात्रीपूर्वक सांगता येते, ते वीरव्रती झाले.

अशा विचारासाठी एकूण ६ मुख्य गुण किंवा नियम (यम-नियमांसारखे "नियम", not rules or regulations) असे ठरवले होते:

१. स्वावलंबन	३. उद्यमशीलता	५. ध्येयप्रेरणा
२. नेतृत्व	४. संघर्ष	६. आत्मनिवेदन व लवचिकता

या सहा गुणांच्या उपगुणांचाही विचार केलेला होता. उदा. चांगल्या गोष्टींसाठी संघर्ष करायला जमणे यासाठी १) समाजाचे हित समजले पाहिजे पाहिजे, २) अन्यायाविरुद्ध चीड यायला पाहिजे आणि ३) निर्धार शक्ती सुद्धा असली पाहिजे. हे तीन उपगुण किंवा उपनियम साध्य झाले म्हणजे "संघर्ष" हा गुण आपल्यात चांगल्याप्रकारे आला असे म्हणता येईल. संघर्षासारख्याच उर्वरित पाचही मुख्य गुणांचे उपगुण निश्चित करून ३१ उपगुणांची यादी तयार झाली.

ही यादी चांगली वाटली तरी पण पहिल्या प्रयोगानंतर असे लक्षात आले की अमुक गुणावर (तो वाढण्यासाठी) काम करायचे की दुसऱ्या कोणत्या गुणावर काम करायचे हे ठरवायचे कसे असा प्रश्न वीरव्रत घेऊ इच्छिणाऱ्यांना पडतो आहे.

यावर उपाय म्हणून आता ३५ दुर्गुणांची यादी तयार करण्यात आली आहे. ती यादी आपल्याला पाह्यायला मिळेल. स्वतःमध्ये कोणता गुण नाही, हे शोधण्यापेक्षा ३५ पैकी कोणते दुर्गुण आपल्यात नक्की आहेत, हे तपासणे युवकांना अधिक सोपे जाते. वीरव्रताच्या पहिल्या प्रयोगात प्रबोधिनीशी अतिशय घनिष्ठ संबंध असणारेच सहभागी होते. दुर्गुण निवडण्याची प्रक्रिया मात्र प्रबोधिनीशी रोजचा संबंध नसणाऱ्या अनेकांना सुद्धा सोपी जात आहे. ही प्रक्रिया आणखी अधिक सोपी व्हावी, म्हणून या यादीत जे ३५ गुण निवडले आहेत याचे ३ गट केले. ज्याला स्वतःचे कर्तृत्व वाढवायचे आहे, त्याने दुर्गुण कमी करता करता स्वतःचे सद्गुण वाढवावेत व स्वतःची कार्यक्षमता वाढवून अधिकाधिक कामे आपल्या हातून होतील असे करावे.

❖ व्रतार्थी व त्याचा व्रतमित्र

हे कसे करायचे? दोन प्रकारच्या व्यक्ती यात सहभागी असाव्यात. पहिला व्रतार्थी; म्हणजे ज्याला वीरव्रत घ्यायचे आहे आणि स्वतःचे कर्तृत्व मोठे करायला शिकायचं आहे. तर दुसरा व्रतमित्र. व्रतमित्र हा व्रतार्थीच्या पाठीशी राहील, काय करावे काय नाही, गोष्टी कुठल्या क्रमाने कराव्या ह्याबद्दल सूचना करेल. असा तो व्रतपालनासाठी मदत करणारा मित्र म्हणून

व्रतमित्र असे नाव त्याला दिले आहे. या व्रतमित्राकडे म्हटले तर फार महत्वाचे काम आहे. एखाद्या रासायनिक अभिक्रियेत तिचा वेग वाढवण्यासाठी अथवा तिच्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी उत्प्रेरक वापरतात. (Catalyst in a chemical reaction). काही वेळा हे उत्प्रेरक वेग वाढवतात तर काही वेळा कमीदेखील करतात. काही वेळा ते फक्त अभिक्रिया घडवण्यासाठी पृष्ठभूमी तयार करून देतात. व्रतमित्राला व्रतार्थीने करण्याच्या प्रक्रियेचा वेग वाढवता आला पाहिजे, लागेल तिथे कमी करता आला पाहिजे, व प्रसंगी काहीही भाग न घेता फक्त पाठीशी उभेही राहता आले पाहिजे.

❖ दुर्गुणनिश्चिती

तर ह्या व्रतमित्राने पहिल्यांदा काय करावे? व्रतार्थीने गट अ, गट ब, गट क असे तीन गटांमधले प्रत्येकी २-२ अथवा एकाच गटातून ३-४ असे दुर्गुण निश्चित करायचे आहेत. हे दुर्गुण निश्चित करायला व्रतार्थीला व्रतमित्राने सांगावे. काही अडचण आल्यास मदत करावी. महाविद्यालयांमध्ये शिकणाऱ्या एखाद्या विद्यार्थ्याला दुर्गुण निवडणे हे अवघड जात नाही, मात्र चर्चेसाठी कोणी असल्याचा उपयोग होतो.

एखाद्याने समजा या ३५ दुर्गुणांच्या यादीतील "प्राधान्य न ठरवता येणे" हा दुर्गुण निवडला.

पुढे काय करायचं? त्या त्या दुर्गुणाच्या नावाने एक एक चाचणी तयार केली आहे. तो दुर्गुण कमी करण्यासाठी काही सद्गुण वाढवायला लागतील. उदाहरणार्थ "प्राधान्यक्रम ठरवता न येणे" या दुर्गुणावर मात करायची असेल तर १) निर्णयातून 'स्व' ला वेगळे काढता यायला हवे, २) प्रतिभा, ३) अष्टावधान, ४) नियोजन व ५) कार्यवाही कौशल्ये हे ५ सद्गुण वाढवले तर प्राधान्य न ठरवता येणे हा दुर्गुण कमी होईल. हेच पाच निवडण्यामागे पुढील विचार केलेला होता...

दुर्गुण: प्राधान्यक्रम ठरवता न येणे		
	उपाय कारक सद्गुण	तो सद्गुण उपाय कारक का आहे याचे कारण
१	निर्णयातून "स्व" ला वेगळे काढता येणे	प्राधान्य ठरवताना "मी चुकीच्या गोष्टीला अधिक प्राधान्य देण्याची चूक केली तर काय?" असा प्रश्न येऊ शकतो. त्यामुळे "ठीके तू चुकलास म्हणजे तू नालायक होत नाहीस. तुझा निर्णय चुकला म्हणजे तू कायमच चुकीचा असे होत नाही. तू आणि तुझा निर्णय ह्या दोन गोष्टी वेगळ्या गोष्टी आहेत. हे ठरवलं तर कामाला लागशील." असे कळण्याची गरज आहे. तर पुढील काम होऊ शकते. त्यामुळे हा सद्गुण "निर्णयातून "स्व" ला वेगळे काढता येणे; याचा विचार पहिल्यांदा केला.
२	प्रतिभा	निर्णयांना नवीन पर्याय तयार केला तर निर्णय घ्यायला सोपे जाते
३	अष्टावधान	कधी कधी असे होते की काम तर सुरु केलं पण आता तिसऱ्याच गोष्टीला प्राधान्य द्यायची वेळ आली, अशा वेळी अनेक गोष्टींकडे लक्ष ठेवून असण्याची क्षमता असावी लागेल
४	नियोजन	नियोजन पक्के असेल तर मग सर्व उपमुद्द्यांना पुरेसा वेळ देता येईल व प्रतिकूल परिस्थिती आल्यास तिला अधिक आत्मविश्वासाने सामोरे जाता येईल.
५	कार्यवाही	ठरलेले नियोजन न डगमगता पार पाडले तर प्राधान्यक्रम ठरवण्यातला आत्मविश्वास पुढच्या वेळीसाठी अधिक वाढतो.

❖ सद्गुण वाढवण्यासाठी स्वतःमधील दुर्गुणाची अधिक नेमकी ओळख करून घ्या

पुढच्या टप्प्यावर सद्गुण समजून घेणे / एखादा सद्गुण वाढवायचा म्हणजे त्यासाठी नेमके काय करायचे हे समजून घेणे अवघड असू शकेल किंवा वेळखाऊ असू शकेल. याही प्रक्रियेत सोपेपणा यावा, म्हणून प्रत्येक दुर्गुणाशी संबंधित एक-

दोन पानी चाचणी तयार केली आहे. एखादाच (अति) महत्वाचा दुर्गुण असेल तर त्यासाठी जास्त प्रश्नांची चाचणी तयार केली आहे. या चाचणीत पुढीलप्रमाणे वाक्ये दिली आहेत.

उदा: "माझ्या निर्णयांवरची टीका ही माझ्यावरती टीका अशी न समजत ती मी स्वीकारतो".

जो व्रतार्थी चाचणीतील वरील वाक्याला प्रतिसाद देत आहे, त्याने ४ पर्यायांपैकी एक निवडावा. वरील वाक्यामधील असे टीका स्वीकारणे किती प्रमाणात असते? "नेहमी," "कधी कधी," "क्वचित," की "कधीच नाही"?

अशा प्रत्येक वाक्याबद्दल चारपैकी एक पर्याय निवडला की मग आपण एकूणात त्या दुर्गुणांबद्दल किती मागे पडतोय आणि कुठे चांगले काम करत आहोत हे स्वतःला समजावणे व्रतमित्राला सोपे जाईल.

३५ दुर्गुण तपासण्यासाठी तयार केलेल्या सर्व चाचण्यांमध्ये मिळून २२८ वाक्ये काढली आहेत. बरीच वाक्यं अनेक चाचण्यांमधून सामायिक आहेत. त्यामुळेच ४-५ चाचण्यांवरती काम केले तरी स्वतःत बदल करण्याजोगे अनेक मुद्दे सापडतील.

असे दुर्गुण व त्यांची वाक्ये, यात कितीही भर घालण्याचे स्वातंत्र्य अनुभवी व्रतमित्रांनी जरूर घ्यावे.

❖ चाचणीतील वाक्ये व दुर्गुणांचा संबंध

"सर्व प्रकारच्या गोष्टी उत्तम रीतीने ऐकतो, समजून घेतो" या वाक्याचा आणि विसंवाद या दुर्गुणाचा काय संबंध आहे? तर ऐकलेच नीट नसेल तर गैरसमज वाढतील व प्रचंड अडचणी संवादात तयार होतील. त्यामुळे चाचणीत दिलेले वाक्य व ज्या दुर्गुणाची चाचणी आहे तो दुर्गुण यात संबंध शोधणे सोपे जाईल. काही वेळा मात्र त्यात काय संबंध आहे ते सांगता येणार नाही. व्रतमित्रांनी अधिकाधिक चाचण्या पाहून त्या त्या वाक्याचा आणि दुर्गुणाचा संबंध जोडण्याचा सराव जरूर करावा.

अशा संबंधांबद्दल पुरेशी स्पष्टता यावी यासाठी सूचक साहित्य उपलब्ध करण्याचे काम चालू आहे. ते पूर्ण झाल्यावर त्यावरही चर्चा आणि सहविचार होऊ शकेल.

❖ चाचणीनंतर दुर्गुणावर उपाययोजना – अनुभव, संकल्प व आव्हान!

आता व्रतार्थ्याने ठरवले की मी 'प्राधान्य क्रम न ठरवता येणे' या दुर्गुणावर मी काम करेन. मग त्याने ती चाचणी सोडवली. त्यात त्याला असे वाक्य सापडले –

‘मी एकाचवेळी ८-१० जणांची कामे हाताळू शकतो व मी त्यांना उत्तर देत राहू शकतो.’

चाचणी सोडवताना जर एकाने ह्या वाक्याला कधीच नाही असे लिहिले असेल. त्याने व्रतमित्राबरोबर चर्चा करून ठरवावे की या वाक्यावर काम करायचे, की नाही? एकूणातच "कधीच नाही" किंवा "क्वचितच" असे पर्याय नोंदवलेल्या कोणत्या वाक्यांना प्राधान्य देऊन त्यावर काम करायचे, याचे मार्गदर्शन व्रतमित्राने व्रतार्थीला करावे.

❖ अनुभव (Exposure)

समजा, व्रतार्थी व व्रतमित्र यांनी मिळून अशी एकाच वेळी अनेक जणांची कामे व्रतार्थीला हाताळता आली पाहिजेत असे ठरवले. मग त्यांनी पुढे काय करायचे? तर अशा प्रकारे काम करणाऱ्या व्यक्तींना पाहण्याचा / त्यांच्याबरोबर काम करण्याचा अनुभव सुरुवातीला व्रतार्थीने घ्यावा.

असा अनुभव व्रतार्थी ला कुठे मिळू शकेल? उदा. नगरसेवकाच्या कार्यालयामध्ये हा युवक गेला आणि नगरसेवक कसा काम करतोय हे त्याने पाहिले. पाणीपुरीवाला किंवा दुकानदार सुद्धा एकावेळी बऱ्याच ग्राहकांशी कसा काय व्यवहार करू शकतो? असे तास दीड तास जर त्या युवकाने ह्या व्यक्तींचे निरीक्षण केले, कोणी डॉक्टरांचे अथवा परिचारिकांचे (nurses)चे निरीक्षण केले; अशा प्रकारे जर त्याने अनेक व्यक्ती एकाच वेळी पुष्कळ लोकांबरोबर व्यवहार करणे कसे जमवतात याचे निरीक्षण केले, तर हा त्या व्रतार्थ्यासाठी वेगळाच अनुभव असेल. असे अनेक अनुभव (२-४ तरी) प्रत्येक वाक्यासाठी व्रतार्थी

घेऊ शकतो. असे अनुभव घेतल्यानंतर लोकांमध्ये किंवा कोणत्या प्रसंगामध्ये दिसलेला तो गुण स्वतःमध्ये कसा आणता येईल ह्याबाबदल काहीतरी थोडासा विचार होण्यात मदत होईल.

❖ संकल्प (Resolving to participate and be trained)

पुरेसे अनुभव घेऊन झाल्यानंतर व्रतार्थ्याने 'मी ८-१० जणांची कामे मुद्दामहून मागवून घेईन आणि त्यांना नियमित निवेदन करेन' असा संकल्प करावा. हा संकल्प कमीत कमी ७ दिवसांचा असावा. किमान ७ दिवस ते ३ महिन्यांचा संकल्प असे व्रतार्थ्याने करावे व ते निर्धाराने पाळावेत. म्हणजे एकेका गुणाची स्वतःमध्ये वाढ होईल. असे संकल्प पाळण्यामध्ये अडचणी काय काय येत आहेत, याबद्दल असे संकल्पपालन चालू असताना व्रतमित्राशी महिन्यातून दोन वेळा बोलणे चालू असावे. काही वेळा संकल्प पाळताना नियोजनबद्ध प्रशिक्षण घेणे व त्या प्रशिक्षणाचा सराव करणे असेही संकल्पांचा भाग म्हणून ठरवता येईल.

अशी वाक्ये निवडून संकल्प करण्याचे अनुभव देणे सध्या चालू आहे. एका युवकाला "मुळातून गोष्ट शोधण्याची वृत्ती" ह्या सद्गुणाबद्दल काम करायचे होते. त्याला असे सांगितले कि साम्यवाद का फसला ह्याचे उत्तर शोधून नोंदव. ७-८ दिवसांमध्ये ते काम करणे अपेक्षित होते. "नियोजन व कार्यवाही" ह्याबद्दल एकाला काम करायचे होते. तर त्याला ट्रेलो बोर्ड आणि गॅट-तक्ते हे नियोजनात वापरायला सुचवले होते. "अन्यायाची चीड" ह्या सद्गुणावर एकाला काम करायचे होते. त्याला बाबा आमटे ह्यांचे "ज्वाला आणि फुले" हे पुस्तक वाच असे सुचवले होते. ह्या सगळ्यांशी आता आढावा घेऊन नियमित चर्चा सुरु आहे.

❖ संकल्पशक्तीने वाढलेल्या सद्गुणांची आव्हानांद्वारे (challenges) परीक्षा

ज्यांना संकल्प चांगले पाळता येत आहे, अशांनी पुढील काळात अधिक अवघड व दीर्घकाळाने यशस्वी होणारे संकल्प, म्हणजेच आव्हाने घेऊ लागावीत. उदाहरणार्थ, "अनेकांना एकाच वेळी कामे देणे" हे ज्याला जमते आहे, त्याने अशा आणखी ३-४ संकल्पांवरती काम केले, तर "तू ३० जणांची स्टार्ट-अप कंपनीत मोठी जबाबदारी घे" आव्हान संकल्पपालनाच्या आधारे देता येईल. आव्हान पूर्ण करता आले म्हणजेच कर्तृत्वशक्तीचे स्वावलंबन गाठलेच असे नक्कीच म्हणता येईल!

❖ या प्रक्रियेची सार्विकता

पहिल्यांदा अनुभव घेणे, गुण-वाढीसाठी संकल्प पाळणे, आणि मग तिसरा टप्पा म्हणजे आव्हान घेऊन पूर्ण करून दाखवणे. 'मला माझ्या गुणांमध्ये ठरवून वाढ करता येते' हा जर आत्मविश्वास ५-६ गुणांवर प्रयोग केल्यामुळे व्रतार्थ्याला आला, तर मग हळूहळू व्रतमित्रांची लागणारी मदतही कमी कमी होत जाईल. व्रतमित्र पुढच्या नवीन व्रतार्थ्यांना मदत करायला तयार होतील, व हा आधीचा व्रतार्थीही काही काळाने इतरांसाठी व्रतमित्र म्हणून काम करू शकेल.

कराड, अमरावती, सोलापूर, पुणे अशा विविध ठिकाणच्या युवकांना मुद्दामहून या चाचण्या नमुन्यादाखल सोडवायला दिल्या. 'स्वतःकडे अधिक गांभीर्याने बघणे जमायलाच पाहिजे', अशी सर्वांची प्रतिक्रिया होती. संकल्प निश्चित करून ते पाळू असेही अनेकांनी म्हटले आहे.

व्रतार्थ्याने व्रतमित्राशी महिन्यातून किमान दोनदा संवाद साधावा. व्रतार्थ्याला व्रतमित्राने जरूर आपलीही काही कामे द्यावी. व्रतमित्रांनी हे लक्षात घ्यावे कि युवक घडले की मगच समाजात कार्यक्षम, समंजस युवकशक्ती मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होईल. एकीकडे आपण अशी तक्रार करतो कि आपल्या युवकांचे चांगले शिक्षण होत नाहीये. तर दुसऱ्या बाजूला, त्यांच्या घडणीसाठी आपणही वेळ देत नाही हि तितकीच मोठी वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे व्रतार्थी आणि व्रतमित्र ह्यांच्यात जितके चांगले संवाद होतील, तितके या कार्यक्रमाचे यश मोठे होईल. अधिकाधिक युवकांना आपल्या मर्यादा ओळखायला शिकवणे, त्या ओलांडण्यासाठी संकल्प पाळायला शिकवणे व त्या योगे अधिकाधिक युवकांनी स्वतःची कर्तृत्वशक्ती वाढवणे हे या वीरव्रताचे उद्दिष्ट आहे.